

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Б.Н.ЕЛЬЦИН атындагы
КЫРГЫЗ-ОРУС СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ**

К.10.22.648 диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК 81'1(075,8) + 81-13+81'2/44+81'42

Эсенова Нуска Маматкуловна

**КЫРГЫЗ ЛИНГВОМАДАНИЯТЫНДАГЫ
“ЖАЙ” КОНЦЕПТИНИН ЭКСПОНЕНТТЕРИ**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2022

Диссертациялык иш Б. Осмонов ат. Жалал-Абад мамлекеттик университетинин педагогика жана социалдык иштер бөлүмүндө аткарылды.

Илимий жетекчи: **Зулпукаров Капар Зулпукарович**, филология илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университетинин лингвистикалык изилдөөлөр борборунун директору

Расмий оппоненттер: **Джаманкулова Кульжамал Тологоновна**, филология илимдеринин доктору, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин кыргыз тили кафедрасынын профессорунун м.а.
Толокова Элмира Турдубаевна, филология илимдеринин кандидаты, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин кыргыз тилин окутуу кафедрасынын ага окутуучусу

Жетектөөчү мекеме: К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасы.
720044, Бишкек шаары, Ч. Айтматов проспекти, 27

Диссертациялык иш 2023-жылдын 13-январда саат 10.00до Ош мамлекеттик университети жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине караштуу филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча түзүлгөн К.10.22.648 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 723500, Ош шаары, Ленин көчөсү, 331 жана 720000, Бишкек шаары, Чүй проспекти, 44

Диссертациялык иш менен Ош мамлекеттик университетинин (723500, Ош шаары, Ленин көчөсү, 331) жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720021, Бишкек шаары, Киев көчөсү, 44) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Диссертацияны коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду <https://vc.vak.kg/b/102-nue-ms2-yib>

Автореферат 2022-жылдын 28-ноябрында жөнөтүлдү

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты, доцент:

Г.О. Ибраимова

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Бул диссертациялык иш учурда тил илиминде актуалдуу жана популярдуу болуп жаткан когнитивдик лингвистика, лингвомаданият таануу, этнолингвистика жана лингвопаремиологиянын алкагында аткарылды.

Изилдөөнүн актуалдуулугу:

1) “Жай” концептине тиешелүү лексиканын кыргыз лингвистикасында атайын иликтенбегендиги;

2) ага тиешелүү концепттердин маани-маңызынын талдана электиги;

3) когнитивдик лингвистиканын, лингвомаданият таануунун идеялары, принциптери, ык-методдору кыргыз тил илиминде ар тараптан бир өңүттө системалаштырылып, сыпатталбагандыгы;

4) “Жай” концептин репрезентациялоочу каражаттардын түрлөрү, саны, кепте колдонулуу өзгөчөлүктөрү ушул кезге чейин аныкталбай келгендиги;

5) “Жай” концептине байланыштуу когнитивдик-лингвистикалык түшүнүктөрдүн жана категориялардын (элес, түшүнүк, фрейм, сценарий, схема, гештальт, пропозиция, когнитема ж.б.) кыргыз тилинин менталдык аспектисин изилдөөдө колдонулбагандыгы;

6) “Жай” концептинин чегинде ядро – периферия, денотация – коннотация, баштапкы – туунду, нейтралдуу – эмоциялуу, объективдүү – субъективдүү ж.б. көрсөткүчтөрдүн милдеттери жана касиеттери каралбагандыгы менен шартталат, о.э., жашоодо эң маанилүү категориянын маани-маңызын ой-тутумда чагылдырылган “Жай” концептинин когнитивдик мазмунун ачып берүү дагы иштин зарылдыгын белгилейт.

Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Изилдөө автордун жеке демилгеси менен аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн максаты – кыргыз тилиндеги “Жай” концептинин когнитивдик мазмунун, ар түрдүү катмарларын, белгилерин жана ал катышкан провербиалдык бирдиктерди лингвомаданият таануу алкагында комплекстүү изилдөө.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** алдыга коюлду:

1) когнитивдик лингвистиканын негиздери, жетишкендиктери менен таанышып чыгып, анын категорияларын жана методдорун, парадигматика-синтагматикалык ыкманы изилдөө объектине ылайыктап колдонуу;

2) “Жай” концептинин мазмунундагы когнитивдик белгилерди, катмарларды ачып берүү максатында “Жай” концептин кыргыз жана башка тилдерде репрезентациялоочу бирдиктерге лексикографиялык анализ жасоо;

3) “Жай” концептинин когнитивдик мазмунун түзгөн элес (ойдогу «из», образ), түшүнүк, схема (модель), когнитема сыяктуу категориялардын жана дүйнө сүрөтүнүн, анын түрлөрүнүн маанисин ачып мүнөздөп чыгуу;

4) “Жай” концептинин алкактык моделин түзүү, анын өзөгүн алыскы жана жакынкы жакабелдерин аныктоо;

5) кыргыз макал-лакаптарынын материалында “Жай” концептин чагылдырган когнитемаларды белгилеп, сыпаттап чыгуу;

6) “Жай” концептинин түшүнүк берүүчү көлөмүн, анын синонимдерин, гипоним, гиперонимдерин анализдөө;

7) бул концепттин улуттук (этностук) фреймдик-когнитемалык, статистикалык маңызын көркөм жана элдик оозеки чыгармачылыктын материалында мүнөздөп, анын ар түрдүү касиеттерин көрсөтүп берүү.

Иштеги жаңы натыйжалар: 1) “Жай” концепти изилдөө үчүн тандалып, анын маңызын ачууда когнитивдик категориялар, методдор жана принциптер колдонулду; 2) алгачкы жолу бир иштин алкагында жай локативдүүлүк идеясын имплициттик (кыйытып), эксплициттик (ачык, түз) түрдө камтыган кыргыз тилинин лексикалык бирдиктери, макал-лакаптары, фразеологизмдери топтолуп, системага салынып, иликтенип чыкты; 3) эмгекте “Жай” концептин репрезентациялоочу тилдик каражаттар лингвистикалык жактан комплекстүү анализденди; 4) “Жай” концептиндеги мазмун түшүнүк, когнитема, схема, символ ж.б. когнитивдик категориялардын жардамында жиктелип сыпатталды; 5) “Жай” концепти биринчи жолу дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүнүн фрагменти катары изилденди; 6) микроалкактарды түзүү “Жай” концептинин алкак моделин жана *жай* сөзүнүн семантикалык салааларын белгилөөнүн алгачкы кадамы болду; 7) “Жай” концептинин жана *жай* сөзүнүн семантикалык алкагынын өзөктүк лексемалары катары *мезгил, жер, орун, турак* ж.б. сөздөрү алынды, ал эми бул алкактын жакабелине “мекен”, “абал”, “мүрзө”, “төшөк” ж.б. түшүнүктөрдүн кириши такталды.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Иш тил илиминдеги когнитивдик лингвистика, лингвомаданият таануу, этнолингвистика, лингвопаремиология сыяктуу тармактардын идеялары, жетишкендиктери, принциптери жана методдоруна таянылып, кыргызча факты-материалдардын негизинде иштелип чыкты. Биринчиден, иштин идеялары жана негизги жоболору когнитивдик лингвистика, кыргыз тилинин лексикологиясы, паремиологиясы жана фразеологиясы боюнча лекциялар курсунда, о.э., кыргыз семасиологиясы жана когнитивдик лингвистикасы боюнча атайын курстарды окууда пайдаланыла алат. Экинчиден, иштен алынган натыйжаларды жогоруда аталган багыттар боюнча изилдөө иштерин жүргүзүүдө колдонууга болот.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. Концепт реалдуу чындыктын белгилүү бир фрагменти жөнүндөгү элестөөлөрдүн жана түшүнүктөрдүн системасын чагылдыруучу менталдык-когнитивдик түзүлүш катары кабыл алынат жана аны изилдөө анын тилдик репрезентативдеринин мазмундук мүнөздөмөлөрүн ачып берүүдө турат.

2. “Жай” – семантикасы түркүн сапаттарга ээ, көп тармактуу, эң таркалган концепт. Ал предметтик, образдык, аксиологиялык ж.б. компоненттерден турат. Анын көп сапаттуулугу тиешелүү денотаттын жайылгандыгы, жашоодогу зарылдыгы, маанилүүлүгү менен түшүндүрүлөт.

3. “Жай” концепти көп катмардуу жана көп деңгээлдүү. Ал кыргыз тил ээлеринин аң-сезиминде “Жыл мезгили” “Орун, жер, үй-жай”, “Мекен”, “Мүрзө”, “Абал, шарт” “Акырын, тынч”, “Бир нерсени жазуу/таркатуу”, сыяктуу концептуалдык белгилер аркылуу берилүүчү катмарларды жана концепттин өнүгүүсүн чагылдырган когнитивдик белгилерди өзүнө камтыйт.

4. Паремияларды лингвоконцептуалдык планда анализдөө концепттин мазмунун лексикографиялык интерпретацияларга салыштырмалуу бир кыйла кеңейтип жиберет, эл тарабынан иштелип чыккан ойлордун жыйындысы лингвомаданий жалпылык катары паремияларда орун алат. Жайга байланыштуу лексемалар, фразеологиялык сөз курамы жана макал-лакаптар кишинин менталдык дүйнөсүн чагылдырат. Улуттук түшүнүктөрдү ар түрдүү когнитивдик түзүлүштөр (элес, түшүнүк, когнитема ж.б.) уюштурат.

5. Концепттин башкы репрезентативдери катары каралган жер/жай сөздүрүнүн теги бир. Аталган лексемалар сүйлөмдөрдү байланыштырууда байламталык кызматты аткарышат.

6. Тил ээлеринин эс-тутумунда жай лексемасынын темпоралдык маанисине караганда локативдик мааниси үстөмдүүлүк кылат.

Автордун жекече салымы. Теманын, багыттын тандалышы, материал жыйноо, системалаштыруу, чечмелөө жана жалпылоо изденүүчү тарабынан жекече аткарылды. Сунушталган ой-пикирлер, көз караштар, изилдөөдөн алынган илимий корутунду, жыйынтыктар диссертанттын өзүнө таандык.

Изилдөөнүн апробациясы. Диссертациялык изилдөөдөн алынган тыянактар жана жоболор Жалал-Абад мамлекеттик университетинин педагогика жана социалдык иштер бөлүмүнүн кеңейтилген отурумдарында 3 жолу, университеттин окутуучуларынын илимий-практикалык конференцияларында 2 ирет жана эл аралык, республикалык, аймактык семинарларда 5 жолу автор тарабынан жасалган баяндамаларда апробациядан өткөн. Иш ошол эле университеттин кыргыз филологиясы кафедрасынын кеңейтилген жыйынында ар тараптан талкууланып, коргоого сунушталган.

Изилдөө натыйжаларын жарыялоо. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча 13 макала, анын ичинен 2 макала Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясынын тизмесине кирген басылмаларда, 10 макала РИНЦ индекстөө системасына кирген рецензияланган илимий периодикалык басылмаларда жана 1 макала Scopus системасына кирген журналда жарыяланган.

Диссертациялык эмгектин структурасы. Ишкиришүүдөн, үч баптан, корутундунан туруп, анда колдонулган адабияттардын тизмеси, тиркемелер берилген. Пайдаланылган булактардын саны – 245. Иштин жалпы көлөмү – 189бет. Эмгекте түрдүү схемалар, таблицалар жана сүрөттөр орун алган.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, натыйжалардын илимий жаңылыгы жана коргоого коюлуучу жоболор аныкталып, иштин теориялык жана практикалык мааниси, изденүүчүнүн изилдөөгө кошкон жекече салымы,

алынган жыйынтыктардын практикада колдонулушу, апробацияланышы жана иштин түзүмү жөнүндө маалыматтар берилген.

I БАП. “ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕМАСЫ БОЮНЧА АДАБИЯТТАРГА СЕРЕП” деп аталып, мында когнитивдик лингвистика менен лингвوماданият таануу илимдери боюнча адабияттар серептелип, алардын негизги түшүнүктөрү чечмеленет.

1.1. Когнитивдик лингвистика жана анын негизги багыттары. Когнитивдик лингвистиканын өзүнчө илим катары жаралуу тарыхы 1989-жылы Германияда өткөн илимий конференцияга барып такалат жана анын негиздөөчүлөрү катары Джордж Лакофф, Рональд Лангакер, Рей Джэкендофф ж.б. америкалык илимпоздор эсептелинет. Когнитивдик терминдердин кыскача сөздүгүндө бул илимге төмөнкүдөй аныктама берилет: когнитивдик лингвистика – бул жалпы когнитивдик механизм катары маалыматты репрезентациялоодо (кодировкалоодо) жана трансформациялоодо роль ойноочу белгилердин системасы болгон когнитивдик инструмент, тил көңүл чордонунда турган лингвистикалык багыт (КСКТ, 1996). И.А. Бодуэн де Куртенэнин тил менен ой жүгүртүүгө карата айткан ою бул сөздүктөгү аныктамага жакын (Б. де Куртенэ, 1963).

Биздин замандын когнитивисттеринин көпчүлүк изилдөөлөрүндө бул илим туурасында мындайча айтылат, когнитивдик лингвистика – бул билим жана таанып билүү, дүйнөнү кабыл алуунун натыйжалары жана адамдардын предметтик-таанып билүү ишмердүүлүгү жөнүндөгү илим. Ал философиянын, психологиянын, лингвистиканын, антропологиянын, жасалма интеллектти моделдештирүүнүн ж.б. илимдердин салаалары менен түздөн-түз алакада (Камбаралиева, 2013) жана анын изилдөө предмети катары когниция саналат. Когниция таануу процесси, адамдын аң-сезими аркылуу курчап турган чөйрөнүн чагылышы жана маалыматтардын аң-сезимде сакталышы, иштелип чыгышы жана тармакталышы катары азыркы илимде кеңири түшүндүрүлөт. Когнитивдик лингвистиканын предмети, көлөмү түзүлүшү, илимий-методологиялык аппараты көптөгөн илимпоздордун (А. Вежбицкая, В.З. Демьянков, Р.М. Фрумкина, А.П. Бабушкин, А.А. Залевская, В.И. Карасик, В.А. Маслова, М.В. Пименова, В.В. Колесов, З.Д. Попова, И.А. Стернин, М.Ж. Тагаев, К.З. Зулпукаров, З.К. Дербишева, Л.И. Дрофа, А. Бутешева ж.б.) изилдөө объектине айланды.

Когнитивдик лингвистика боюнча ар түрдүү эмгектерди анализдөөнүн негизинде З.Д. Попова менен И.А. Стернин бир нече багыттарды бөлүп көрсөтүүнү сунушташат (Попова, Стернин, 2010; 16). Алар төмөнкүчө: **1. Маданият таануучулук багыт** (Ю.С. Степанов). **2. Лингвوماданият таануучулук багыт** (В.И. Карасик, С.Б. Воркачев, Г.Г. Слышкин, С. Ибрагимов ж.б.). **3. Психолингвистикалык жана когнитивдик-педагогикалык багыт** (И.А. Зимняя, А.А. Леонтев, Н.Д. Арутюнова ж.б.). **4. Этномаданий багыт** (Т.А. Фесенко, К.З. Зулпукаров, Л. Жусупакматов). **5. Психика-эмотивдик багыт** (Н.А. Красавский, В.И. Шаховский, М.И. Лазариди). **6. Улуттук-менталдык багыт** (В.В. Колесов, В.М. Касевич ...). **7. Логикалык багыт** (Н.Д. Арутюнова, Р.И. Павиленис). **8. Семантика-когнитивдик багыт** (Е.С. Кубрякова, Н.Н. Болдырев, З.Д. Попова ...). **9. Философиялык-семантикалык багыт** (А.В. Кравченко).

Ар бир багыт өзүнчө түптөлүп калган. Ар биринин өзүнүн принциптери бар. Баарын бириктирчү идея – концепт.

1.2. Лингвомаданият таануу тил илиминин өзүнчө салаасы катарында. Биздин ишибиздеги “Жай” концепти жана анын экспоненттери улуттук лингвомаданияттын элементтери катары иликтенет. Тилдин фундаменталдык функцияларынын бири – маданиятты жаратуунун, өнүктүрүүнүн, сактоонун жана өткөрүп берүүнүн куралы болуу функциясы кандайча ишке аша тургандыгын дал ушул илим аныктап, түшүндүрүп бере алат. Бул илимий тармактын предмети төмөнкүлөр: 1) этностун же этникалык топтун жашоосун, психологиялык жана маданий өзгөчөлүктөрүн чагылдыруучу жана башка тилдер менен маданияттарда эквиваленттерге ээ эмес сөздөр жана айтымдар; 2) мифтештирилген тилдик бирдиктер: тилде бекемделген архетиптер, мифологемалар, ырым-жырымдар жана ишенимдер, ритуалдар жана каада-салттар; 3) этностун көп кылымдуу тажрыйбасын чагылдыруучу тилдин паремиологиялык фонду; 4) тилдеги фразеологизмдер; 5) эталондор, стереотиптер, символдор, кептик формулалар; 6) метафоралар жана образдар; 7) тилдердин стилистикалык тартиби; 8) кептик жүрүм-турум; 9) кептик этикет (Нарынбаева, 2017).

В.А. Маслованын окуу китебин (2001) азыркы мезгилдин лингвомаданият таануу тармагындагы эң белгилүү эмгектердин бири катары саноого болот. В.В. Красных лингвомаданият таанууну маданияттын тил менен дискурста пайда болушун, чагылдырылышын жана фиксацияланышын үйрөтүүчү дисциплина катары аныктайт (Красных, 2002). Ал эми В.И. Карасик аны тил менен маданияттын өз ара катышы туурасындагы комплекстүү тармак катары карап, салыштырма мүнөзүнө басым жасайт (Карасик, 2002). Бизде бул багыттын баштоочуларынын бири – С. Ибрагимов. Ал “Лингвокультурология – тилдик маданият таануу” деген аталыштагы монография чыгарган. Лингвомаданият таануунун маселелери П.К. Кадырбекова тарабынан тереңирээк иштелип чыккан (2012; 2014). З.К. Дербишеванын “Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры” (2012) аттуу монографиясы лингвомаданият таануунун республикада өнүгүүсүнүн маанилүү этабы болуп калды. “Жай” концептин лингвомаданият таануунун ык-жолдорунун жардамында анализдөө ыңгайлуу.

1.3. Дүйнөнүн сүрөтү – когнитивдик лингвистиканын түпкү түшүнүгү. Философияда, антропологияда, тил илиминде колдонулуп келе жаткан “дүйнөнүн сүрөтү” термини түрдүүчө чечмеленип жүрөт. Биринчилерден болуп бул терминди Г. Герц (1918) дүйнөнүн физикалык сүрөтүнө карата колдонгон. Ал эми бул терминди XX кылымдын аягындагы лингвистиканын концептуалдык жана метатилдик аппаратында когнитивдик лингвистиканын негизги түшүнүктөрүнүн бири катары кирип келди. Учурда бул түшүнүктүн бир нече аныктамаларынын жана чечмеленишинин лингвистикада жашап жатышы анын мазмунунун көп кырдуулугунан жана татаалдыгынан кабар берет. Биздин изилдөөбүздө көрсөтүлгөн “дүйнөнүн сүрөтү” термини негизги түшүнүктөрдүн бири катары саналат. В.П. Рудневдин ою боюнча, дүйнөнүн сүрөтү “реалдуулук жөнүндөгү интуитивдик элестөөлөрдүн системасы” катары берилет (Руднев, 1999). Дүйнөнүн сүрөтүн жалпысынан аныктоо маселесине З.Д. Попова

менен И.А. Стерниндин ою боюнча, жалпы илимий, гносеологиялык көз карашта кайрылуу зарыл, дүйнөнүн сүрөтү деп жалпысынан “болумуш туурасындагы билимдердин коомдук (топтук/жеке адамдын) аң-сезимде калыптанган, иреттелген жыйындысын” түшүнүү керек (Попова, Стернин, 2002).

1.4. Дүйнөнүн сүрөтүнүн классификациясы. Илимде дүйнөнүн сүрөтүн классификациялоо боюнча бир нече көз караштар бар. Ал эми биздин эмгекте дүйнө сүрөтү төмөнкүдөй топторго ажыратылып, алардын ар бирине мүнөздөмө берилет: **жөнөкөй** (аң-сезимге таандык жана элдердин, белгилүү бир тилде сүйлөөчүнүн материалдык жана руханий тажрыйбасын чагылдырат), **илимий** (билимдерди систематизациялоонун өзгөчө формасы, ар кыл илимий теориялардын сапаттуу жалпылануусу жана дүйнө көрүмгө таандык синтез), **тилдик** (жеке тажрыйбанын жана руханий ишмердүүлүктүн негизинде адамдын аң-сезиминде көп убакыт бою сакталган, тилдин жардамында берилүүчү дүйнө образы), **концептуалдык** (концепттер, фреймдер, образдар, түшүнүктөр, баалоолор, көрсөтмөлөр, схемалар, кыймыл-аракеттер, жүрүм-турумдар ж.б. түзөт), **фразеологиялык** (лексикалык жана фразеологиялык каражаттар аркылуу объективдүү чындыкты чагылдырат), **түздөн-түз** (курчап турган дүйнөнү аң-сезим аркылуу тикеден-тике таанып-билүүнүн натыйжасында алынат), **ортомчу** (концептосфераны экинчи даражадагы тилдик системалар аркылуу фиксациялоонун натыйжасы).

1.5. Лингвистикалык мейкиндикте концепт түшүнүгүнүн репрезентацияланышы. Концепт терминине түрдүү илимпоздор түрдүүчө аныктама беришет. Анын маани-маңызы ар ким тарабынан ар башка чечмеленип жүрөт (Прохоров, 2008). Ал латынча *conceptus*, италияча *concepto*, немецче *konzept* сөздөрүнө тектеш делинип, көбүнчө “түшүнүк” термининин синоними катары колдонулуп келет. Концепттин чегинин так аныкталбагандыгы жана даана эместигине байланыштуу анын аныктамаларынын саны арбын. Лингвисттер **концепт – бул эмне?** деген суроого түрдүү аныктамаларды сунушташат: лингвокогнитивдик түшүнүк (Кубрякова); психолингвистикалык кубулуш (Залевская); маданияттын базалык бирдиги (Степанов); лингвомаданий кубулуш (Слышкин; Карасик); менталдуулук бирдиги (Колесов; Воркачев); аң-сезимдин бирдиги/менталдык түзүм (Бабушкин; Попова, Стернин; Кравченко; Слышкин ж.б.); ой тилинин бирдиги (Аскольдов, Стернин ж.б.); дүйнөнү тил аркылуу көрүүнүн жана улуттук-маданий менталдуулуктун бирдиги (Арутюнова, Чернейко, Ли...) ж.б. **Эмне менен берилет?:** гештальт, фрейм-түзүмдөр (Попова, Красных); тийиштүү бир сөздүн маанилеринин комплекси, анын ассоциациялары, коннотациялары (Лихачев); объект туурасында биз билген нерселердин баары (Телия); даяр лексемалар жана фразалык айкаштар, эркин сөз айкаштары, синтаксистик конструкциялар, тексттер жана тексттердин жыйындысы (Булатова, Панченко, Дербишева, Зулпукаров ж.б.) ж.б. **Анын түзүмү кандай?:** этимологиялык жана актуалдуу катмарларга (Степанов; Абыканова ж.б.); ядро жана периферияга (Попова, Стернин; Дрофа; Дербишева; Камбаралиева ж.б.),); түшүнүктүк, эмоционалдык-

баалоочулук, мифологиялык, деривациялык, философиялык, улуттук-маданий ж.б. катмарларга (Зулпукаров, Сейитбекова, Тургунбаева) ээ.

Жогорудагы ойлорду жыйынтыктап, **концепт – маалыматты сактоонун, иштеп чыгуунун жана топтоонун маданий феномени, ал дүйнөнүн тилдик сүрөтү боюнча маалыматтарды топтоочу жана сактоочу конструктивдик түшүнүк.** Аны ар кандай көз караштан изилдөөгө болот: 1. Концепт лингвокогнитивдик кубулуш катарында (Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, З.Д. Попова, И.А. Стернин ж.б.). 2. Концепт психолингвистикалык кубулуш катарында (А.А. Залевская, В.Я. Мыркин ж.б.). 3. Концепт лингвوماданий кубулуш катарында (С.Г. Воркачев, З.К. Дербишева, З.К. Сабитова ж.б.). 4. Концепт маданий кубулуш катарында (Ю.С.Степанов, С.Х. Ляпин, В.И. Карасик ж.б.). 5. Концепт лингвистикалык кубулуш катарында (М.В. Пименова, Л.И. Дрофа, Л.О. Чернейко ж.б.). 6. Концепт гносеологиялык-педагогикалык кубулуш катарында (К.З. Зулпукаров, А.А. Абдулатов ж.б.).

1.6. Провербиалдык мейкиндиктеги тилдик белгилердин константалары жана трансформалары параграфы локативдүүлүк маанисин камтыган паремияларда өзгөрүлмө жана туруктуу сөмөлөр жашай тургандыгын ачып берет. Ал тил менен этностун карым-катышын мүнөздөөгө арналат. Провербиалдык мейкиндик түшүнүгү алгачкы жолу 1984-жылы математик Ю.И. Левин тарабынан колдонулган (Левин, 1984). Мезгилдин өтүшү менен “провербиалдык мейкиндик” түшүнүгүнө бир топ лингвопаремиологдор, фразеологдор кайрылышкан (Д.О. Добровольский, А.Н. Баранов, К.З. Зулпукаров, Л.И. Дрофа, А.А. Калмурзаева, А.А. Жусупова ж.б.). Паремиология, афористика, макал-лакаптар, аларга окшош фразеологизмдер (идиомалар, кептик түрмөктөр, накыл сөздөр, баталар ж.б) бул мейкиндиктен орун алат. Провербиалдык мейкиндик көп тармактуу, полиаспекттүү когнитивдик-тилдик алкак болгондуктан, анын түзүүчүлөрүн константалык жана вариантташуу маңызына карата сыпаттоого болот. Учурдагы лингвистикада **константа идеясы** тилдердеги эң жалпы, базалык, туруктуу сапаттар менен бирдиктерди атоо үчүн, ал эми **вариантташуу идеясы** тилдик белгилердин өзгөрүлмө, туруксуз, трансформацияланып кетүүчү сапаттарын мүнөздөө үчүн колдонулат.

II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Иштин объектиси, предмети жана ык-методдору. Изилдөөнүн материалы катары “Жай” концептин ар кыл позициядан жана ракурстан объективдештирүүчү тилдик каражаттар тандалып алынды. Иштин **объектиси** – кыргыз тилиндеги “Жай” концептинин номинанттары, алардын типтери, түрлөрү, катмарлары. **Изилдөөнүн предметин** кыргыз дүйнө сүрөтүндөгү жай маанисин камтыган тилдик бирдиктерди жана провербиалдык каражаттарды, алардын түзүүчүлөрүн жана негизги аспектилерин полипарадигматикалык өңүттө сыпаттап берүү түзөт. Аталган концепт көптөгөн аспектилерге ээ. Анын курамында этимологиялык, дериватологиялык, семасиологиялык, лексикографиялык, синтаксистик, философиялык, мифологиялык, этномаданий, поэтикалык, көркөм дискурстук ж.б. катмарлар жиктелет.

Эмгекти жазууда когнитивдик лингвистиканын, лингвомаданият таануунун, лингвоконцептологиянын, жалпы тил илиминин методологиялык негиздерин колдондук. Иште методдордун үч тобу колдонулат – эмпирикалык, теориялык жана когнитивдик-тилдик. **Эмпирикалык методдор** изилдөөбүздүн баштапкы этабында, т.а. практикалык бөлүгүн аткарууда колдонулду. Алардын жардамында лингвистикалык адабияттар серептелди, тилдик фактылар катталды, топтоштурулду, чечмеленди, системалаштырылды, формалдаштырылды, трансформалары аныкталды, фактылык материал типтерге жана подтиптерге ажыратылды, санак жүргүзүлдү, сурамжылоо өткөрүлдү ж.б. **Теориялык методдордун** процедураларына жана ык-жолдоруна дагы кайрылдык. Негизги натыйжалар анализ (талдоо), синтез, системалык метод, жалпылоо, салыштыруу, тектештирүү, моделдештирүү, аналогия, формалдаштыруу сыяктуу методдордун жардамында алынды. Жогоруда саналган ыкмалардын арасында **сыпаттоо ыкмасы** өзгөчө орунда турат. Ал фразеологизмдердин, макал-лакаптардын ж.б. мазмунун, маанилерин, түзүмүн, трансформаларын, кызматын, мүнөздөөдө колдонулду.

2.2. “Жай” концептинин номинанттарынын, ага тиешелүү лексиканын жалпы түзүмү жана түрлөрү. “Жай” концептинин номинативдик бирдиктеринин, аны туюнткан лексемалардын чөйрөсү кеңири. Ага локативдүүлүк, мейкиндик, предметтик ж.б. маанилерди туюнтуучу лексемалар, сөз формалары, сөз айкаштары жана сүйлөмдөр кирет. Жай кыргыз тилинде төмөнкү бирдиктер аркылуу берилет:

I. Лексикалык: 1. Зат атоочтор: *жай, орун, жер, мейкиндик, турак, мекен, төшөк, абал-шарт ...* 2. Затташкан сын атоочтор: *токой* (токой алмасы). 3. Тактоочтор: *мында, кайда ...* 4. Этиштер: *жайгаштыруу, жаюу ...*

II. Сөз жасоочу мүчөлөр: инфинитив+-чу: *оңдоочу жай*; -кана: *дарыкана*; -дром: *аэродром ...*

III. Грамматикалык: 1. Морфологиялык: *жер* сөзүнөн куралган туунду сөздөр менен формалар: а) *жер – жер эне, жер-суу, жерсиз ...*; б) *жер – жерден ...*; в) *жер – жерге, жерден ...* 2. Синтаксистик: 1) сөз айкаштары: а) *жумуш орун* (сын атооч + зат атооч); б) *орунду ээлөө, жайга отуруу* (зат атооч + этиш) ... ;

IV. Контекстуалдык: 1) фразеологизмдер: *жайыты кеңүү*; 2) макал-лакаптар: *Жайын билген темирди үзөт*; 3) афоризмдер: *Акчанын арааны жүргөн жерде, адалдык орун таппай чыкырап качат*; 4) тыюулар: *Айран, сүттүн калдыгын тебеленди жерге төкпө* ж.б.

V. Тексттик: көлөмү, түзүлүшү, тематикасы, милдеттери ж.б. жактары боюнча түрдүү чыгармалардын курамында “Жай” концептинин номинативдери катышат. Алсак, “Ур токмок” жомогундагы *жайыл досторкон*, К. Бобуловдун “Мекеним барда, мен бармын” ырындагы *мекен* сөзү ж.б.

Иште жай менен байланыштуу номинативдик бирдиктер жана ар кыл мейкиндикти чагылдырган лексика классификацияланып, тематикалык топторго бөлүштүрүлдү.

2.3. “Жай” концептин камтыган башкы түшүнүктөр. Бул параграфта “Жай” концептине тиешелүү негизги түшүнүктөр, локативдик маанидеги терминдер серептелип, айрым учурларда алардын чечмелеништери сунушталат. Бул үчүн тилдик бирдиктер

төмөнкүдөй тартипте топтоштурулуп, классификацияланып, системалаштырылат. **I.** “Жай” концептинин борбордук түзүүчүлөрү. **II.** Мекеме-ишканалар, тейлөө тармактары менен байланыштуу түшүнүктөр. **III.** Урук маалыматтары, документацияга тиешелүү түшүнүктөр. **IV.** Турак жайга тиешелүү түйүндүү сөздөр. **V.** Антропонимдик түшүнүктөр. **VI.** Топонимдик түшүнүктөр. **VII.** Айрым бир адамдарды атоочу түшүнүктөр. **VIII.** Кандайдыр бир окуялар жүрүүчү жайлар. **IX.** Кызматка тиешелүү түшүнүктөр. **X.** “Жай” концептинин убакытты кучагына алуучу түшүнүктөрү. **XI.** Изилдөө объектиси “Жай” концепти менен байланыштуу илимдер. **XII.** “Жай” концептинин флора-фаунага тиешелүү алкактары. **XIII.** Жергиликтүү башкарууга тиешелүү терминдер. **XIV.** Тутумунда *locus, local* – орун мааниси бар түшүнүктөр. **XV.** “Жай” концептинин илимий түшүнүктөрү. **XVI.** “Жай” концептинин мал чарбачылыгы менен байланышкан түшүнүктөрү. **XVII.** “Жай” концептин чагылдырган ар кыл түшүнүктөр.

Мындагы түшүнүктөрдүн жалпы саны – 184. Алар 17 топтун алкагында келтирилди. Алардын курамы алда канча чоң болушу ыктымал.

2.4. Концепттин мазмунунда орун алган когнитивдик-тилдик катмарлар.

Концепт тил ээлеринин аң-сезиминде татаал когнитивдик-тилдик мазмунга ээ болуу менен, түрдүү катмарларды өзүнө камтыйт: түшүнүктүк, аксиологиялык, грамматикалык, провербиалдык, лексикографиялык, этимологиялык ж.б. Иште биз анын айрым гана катмарларына токтолобуз.

1. Түшүнүк берүүчү катмары бир нече кичи аспекттерден туруп, анын түзүмү лексикографиялык, энциклопедиялык, логикалык, лингвистикалык ж.б. сөздүктөрдөгү материалдарды өзүнө камтыйт.

2. Концепт номинанттарынын теги, түбү, калыптануу этаптары жана эволюциясы тууралуу маалыматтар этимологиялык катмарга таандык болот.

3. Деривациялык катмары уңгу маанисинин бутакталышы, уңгуга сөз куроочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу уюшулат.

4. Синтаксистик катмар ар кыл формулалардын чегинде типтүү сөз айкаштар менен сүйлөмдөрдүн түзүлүшүндө репрезентацияланат.

5. Паремиялык жана провербиалдык катмары “Жай” концептине тиешелүү фразеологизмдердин, макал-лакаптардын, афоризмдердин, тыюулардын ж.б. бирдиктердин когнитивдик-тилдик маңызын ачып берет.

6. Мифологиялык-магиялык катмар жайга, ыйык жерге, карата мифтерди, уламыштарды, ишенимдерди, жоромолдорду ж.б. чагылдырат.

7. Сакралдык (лат. *sacer, sacri* – ыйык) катмар. Ал диний культка, ритуалга жана ырым-жырымга байланыштуу касиеттүү деп эсептелинет.

8. Семиотикалык катмар жайды туюнтуучу символдордун жардамында калыптанат. Алар салааларына жана мүнөзүнө карата ар кыл болот. Ошондой эле “Жай” концептине философиялык, текст түзүүчүлүк катмарлар тиешелүү.

2.5. Деривациялык талааны иликтөөгө карата. Мында тандалган концептинин лексема-репрезентанттарынын сөз жасоо потенциалын анализдөөгө аракет жасалды. Бул

үчүн “Жай” концептинин *жай, жаяу, жайгааштыруу, орун, орундатуу* сыяктуу ядролук дериваттарынан куралуучу жалпы уңгулуу лексемалар тандалып алынды.

Жай сөзү – концептин эң өнүмдүү экспоненти. Андан **160**тан ашуун курама сөз түзүлөт. *Жай* субстантивни компонент иретинде катышкан кош жана кошмок сөздөр: *жөн жай, ал-жай, үй-жай, турак жай* ж.б.; татаал сөздөр: *жайнамаз, жайкана*; зат атоочтор: **-кар:** *жайкар*; **-гыч:** *жайгыч*; **-ыт:** *жайыт*; **-лоо+-чы:** *жайлоочу* (-чы мүчөсү кесип ээлерин, ишмердүүлүк менен алектенгендерди билдирүү үчүн колдонулат. Анын -чу, -чү, -чи деген алломорфтору белгилүү); **-лоо+-кер+-чи+-лик:** *жайлоокерчилик* (кыргыз тилинде -лик (-дик, -тик ж.б. жалпысынан 12 формасы бар) ж.б. *Жай* сөзүнүн деривативдик предикативдеринин таркалуу потенциалы абдан кенен. Төмөндө айрымдарын келтирели: **-лаш:** *жайлаш*; **-на:** *жайна гаш+-тыр+-ыл+-уу:* *жайгааштырылуу...*; Адъективдер: **-кы:** *жайкы*; **-ма:** *жайма (базар)*; **-чы+-лык+-туу:** *жайчылыктуу...* Адвербиалдык сөздөр: **-ча** мүчөсү: *жайча*; **-лай:** *жайлай*; **-ын+-да+-сы:** *жайындасы* (диалект) ж.б. Бул сөздөрдүн баары *жай* лексемасына туунду мамиледе болушат.

Үч сөздүктөгү дериваттардын статистикасын аныктоо бизге кызыктуу болду. Алсак, К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүндө” *жай* + 158 сөз(бул жерде *жаяу, жайгааштыруу* предикаттары, алардын курандылары дагы бар); *орун* + 19 сөз; *орундатуу/орундалуу* + 14 сөз келтирилет. Жалпысынан бардык дериваттардан концептке тиешелүү **296** сөз уюшулган.

2.6. Жер, жай сөздөрүнүн теги тууралуу. Кытайча *zhèr* [жер] «мында, бул жерде, ушул жайда» анын түрк тилдериндеги эквиваленттери сыяктуу өзүнүн финалдык бөлүгүндө -р аяккы тыбышын сактап калган, анын ачык муун түрүндөгү варианттары өзүнүн архетибинин бардык семантикалык көп түрдүүлүгүн бере алат. Бул учурда сөз *жер баба уңгусунун фонетикалык дериваттары жөнүндө болуп жатат. Алар кытай тилинде – 1) *zhèr*, 2) *zhài/zhè/zhāi*, 3) *zài* (*zh/z* инициалдык алмашуусу менен), а кыргызча – *жер* жана *жай*. Кыргызча номинанттын экинчи варианты кытайча бир уңгулуу муундар менен функционалдык жактан окшош. Эки тилдеги салыштырылып жаткан сөздөр жалпы фонетикалык турпатка жана жакын мааниге ээ. Кытайча муундун мааниси абстракттуу, эгоборбордук мүнөздө жана сүйлөп жаткан жактын позициясын чагылдырат. Ал эми кыргызча *жер* сөзү полисемантикалуу жана көп сандагы маанилерди өзүнө камтыйт: «чекит, адамдын органы, сызык, топурак, участок, мүрзө, жай, жээк ж.б.». Байыркы *жердин бардык касиеттери жай маанисинин экспоненттери катары берилет: *zhài/zhè* «турак, батир, резиденция, короо-жай; мүрзө, бейит; жер участогу, жайлашуу/туруп калуу/орундашуу/жашоо; *zhāi* «үй, кабинет, жатакана».

Ушинтип, «предметтин орду» маанисин берген кытай жана кыргыз номинанттарынын ортосундагы этимологиялык алака ачык көрүнүп турат.

2.7. Субстантивдик экспоненттерди мүнөздөөчү эпитеттердин табияты. Бул параграфта биз “Жай” концептинин субстантивдик экспоненттерин мүнөздөөчү эпитеттерди жөндөөгө аракет жасайбыз. Мында “Жай” концептинин *жай* (локатив), *жай* (мезгил), *жер, орун, турак жай* (үй) сыяктуу 5 субстантивдик экспоненттеринин эң

белгилүү, кеңири таркаган эпитеттери гана келтирилген. Алар семантикалык топтор, лексикалык жана грамматикалык категориялар жана айрым формулалар боюнча классификацияланган.

Жер лексемасын мүнөздөөчү эпитеттерди төмөнкүдөй топторго ажыраттык: **жер – мейкиндик:** *бош жаткан, саздак, кычышкан...*; **жер – форма:** *тоголок, кууш, жалпак ...*; **жер – колороним:** *кара, көгөргөн, боз ж.б.*

Жай лексемасына берилген эпитеттерди сөз түркүмдөрүнө карата бөлүштүрдүк.

Жай мезгилине берилген эпитеттер негизги үч өзгөчөлүгүнө карата сыпатталды: 1) жайындагы аба ырайынын мүнөзүнө жараша: *ысык* (Юд. 186), *чагылгандуу, жаан-чачынсыз...*; 2) жайдын келүү, узакка созулуусу боюнча: *тез (билинбей) өтүп кеткен, узакка созулган, кечигип келген ...*; 3) жайдын түшүмдүүлүгү, жагымдуулугуна карата: *жыргалдуу, берекелүү, түшүмдүү ...* Иште ошондой эле *турак жай, орун* сөздөрүнө тиешелүү эпитеттер жогоруда көрсөтүлгөндөй семантикалык топторго бөлүштүрүлдү.

III БАП. “ЖАЙ” КОНЦЕПТИН ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ НАТЫЙЖАЛАРЫ. Изилдөө ишибиздин бул бабы “Жай” концептинин провербиалдык каражаттардагы когнитемаларын, белгилерин, көркөм адабияттагы ордун иликтөөгө арналат.

3.1. “Жай” концептинин лексикографиядагы түшүнүктүк негизи. Бул параграфтын максаты – “Жай” концептинин түзүмүндөгү түшүнүк берүүчү белгилерди жана алардын сөздүктөрдө репрезентацияланышын аныктоо. Аны чагылдыруучу негизги каражат катары *жай* лексемасын алабыз. Бул концепттин түзүмүндө түшүнүк берүүчү белгилерди/маанилерди аныктоо үчүн: 1) тандалып алынган сөздүн авторитеттүү лексикографиялык булактардагы дефиницияларын анализдеп чыгуу жана анын лексикалык маанилеринин негизги компоненттерин ачыктап көрсөтүү; 2) изилденип жаткан ачкыч сөздүн лексикалык маанилери аркылуу концепттин предметтик, образдык жана аксиологиялык белгилерин аныктоо; 3) алкакты сүрөттөө ыкмасынын негизинде жаралган белгилердин арасында борбордук жана жакабелдик семаларды бөлүп алуу ж.б. операцияларын жүргүздүк.

Үч тилдеги он бир сөздүктөн алынган материалдын негизинде “Жай” концептинин 30 мааниси аныкталды. Алардын арасында өтө көп колдонулган активдүү, колдонуудан дээрлик чыгып калган жана кепте сейрек кездешүүчү пассивдүү семалар да бар. Айрым семалар өтө өнүмдүү болуп, 4-5 сөздүктөн кезигет. Алар концепттин актуалдуу белгилери боло алат. Мисалы, *орун* мааниси 10 сөздүктөгү 12 аныктамада, *жер* – 7 сөздүк, 12 аныктама, *мейкиндик* – 7 сөздүк, 11 аныктама, *жай* – 6 сөздүк, 9 аныктама, *үй* – 6 сөздүк, 3 аныктама, *турак* – 5 сөздүктүн 2 аныктамада ж.б. кезигет. Биз алардагы түшүнүктүк, образдык жана аксиологиялык белгилерди ачууга аракеттендик.

3.2. Фразеологизмдерди лингвомаданий өңүттөн анализдөөнүн натыйжалары. “Жай” концептин сыпаттоочу фразеологизмдерди үч топко (субстантивдик, предикаттык жана адвербиалдык) бөлүп, кароого болот. Аталган концептинин элементтери айрым

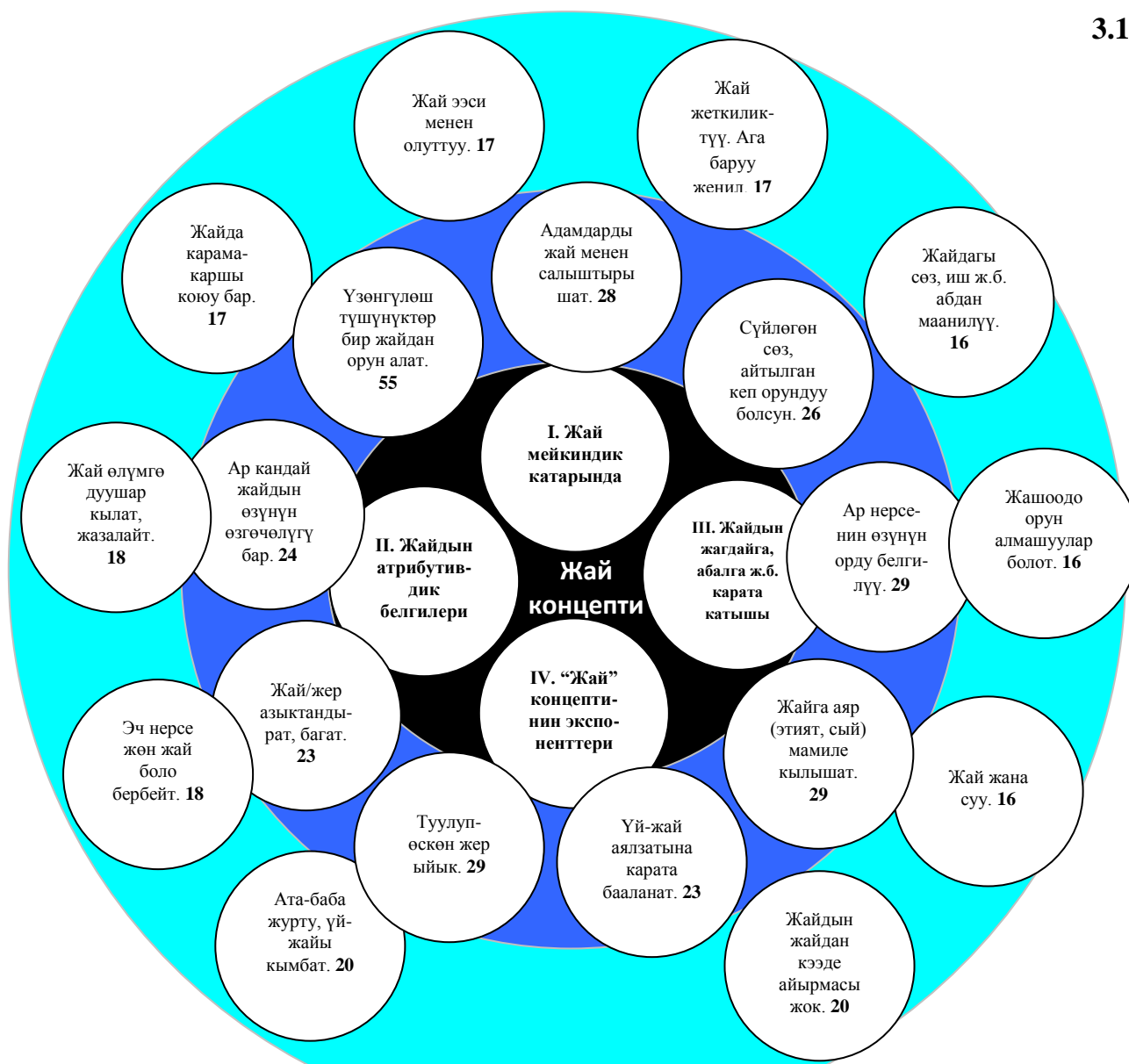
учурларда фразеологизмдердин аталышында берилсе, кээде алардын мазмунунда орун алып, жайга тиешелүү маалыматтардын жыйындысы катары кызмат кылат.

Репрезентацияланган лингвомаданий белгилер улуттук-маданий спецификага ээ. Алар “Жай” концептин камтуу менен бирге аларды колдонуучу кыргыз элдин тарыхынын, маданиятынын, менталитетинин, каада-салтынын, турмушунун ж.б. өзгөчөлүктөрүн чагылдырат.

3.3.1. “Жай” концептин уюштурган когнитемалардын тобу. Провербиалдык бирдиктердин, тагыраагы макал-лакаптардын мазмунундагы «Жай» концептине тиешелүү когнитивдик белгилерди аныктап көрсөтүү үчүн 800дөн ашуун мисал анализдөөгө алынды. Жалпысынан 5 топ белгиленди: I. Жай мейкиндик катарында (19 когнitema, 265 бирдик). II. Жайдын атрибутивдик белгилери (12 когнitema, 199 бирдик). III. Жайдын жагдайга, абалга, убакытка ж.б. карата катышы (11 когнitema, 142 бирдик). IV. “Жай” концептинин *орун, турак, жер* ж.б. экспоненттери (9 когнitema, 122 бирдик). V. Жай түрдүү формулаларда жана позицияларда: салыштыруу + жай; жай + предмет; оппозиция + жай; жай = аныктооч; дериват = тактооч; префикс + жай (7 когнitema, 86 бирдик). Алардагы когнитемалардын саны 58ди түздү (3.1-сүрөт.).

“Жай” концептин түзгөн когнитемалардын тобу.

3.1-сүрөт.

3.3.2. Макал-лакаптарда лексемаларга концептуалдык анализ. “Жай” концептинин провербиалдык бирдиктеринде төмөнкүдөй когнитемалар жиктелди.

1-топ. **Жай мейкиндик катарында тобундагы когнитемалар**(265 бирдик, 19 когнитема).

2-топ. **Жайдын атрибутивдик белгилери тобу** (12 когнитема, 199 бирдик).

3-топ. **Жайдын жагдайга, абалга, убакытка ж.б. карата катышы** (11 когнитема, 142 бирдик).

4-топ. **“Жай” концептинин орун, турак, жер ж.б. экспоненттери** (9 когнитема, 122 бирдик).

5-топ. **Жай түрдүү формулаларда жана позицияларда: салыштыруу + жай; жай + предмет; оппозиция + жай; жай = аныктооч; дериват = тактооч; префикс + жай.**

3.4. “Жай” концептинин поэзиядагы орду. “Жай” концепти поэзиянын дагы көңүл чордонунда турат. Бул параграфта айрым ырларды когнитивдик жактан талдап чыгабыз. “Жай” концептинин мекен экспонентин репрезентациялаган ыр акын, адабий сынчы Камбаралы Бобуловго таандык. Автор чыгармасында мекен түшүнүгүн даңазалоого, барктоого аракеттенген. Мында патриоттук дух, мекенге болгон сүйүү, суктануу сезимдери даана байкалат. Ыр *“Мекеним барда, мен бармын”* деп аталат, анын объектиси – *мекен*. Жазылыш тарыхы СССР дооруна барып такалат. Текст 83 сөздөн, 5 куплеттен, 20 саптан турат. Мында *мекен* сөзү биринчи, экинчи куплеттердин башында 5 жолу, 2-куплеттин 3-сабынын аягында 1, жалпысынан 6 жолу кайталанат. Ырдын курамында бир нече терминдер жана тармактык лексика учурайт. Алсак, антропонимдер: *Камбаралы, Ленин*; топонимдер: *Кремль, Кызыл аянт*; колороним: *кызыл*; этнонимдер: *индус, немец, араб*; квантитатив: *бир*; антонимдер: *душман – дос, кары – жааш*; соматизм: *канат* ж.б. катышат. Мейкиндик маанисин чагылдырган лексемалар бир топ: *Кремль, кызыл аянт, жер, арт, жол*. Бул 5 мисал “Жай” концептинин репрезентативдери болушат. *Жер* сөзүнүн тексттеги жыштыгы жогору. Ал 3 ирет колдонулган. Ырдын темасын түзгөндүгүн, мекен денотатын атоосун, текстте жыш колдонулушун эске алып, *мекен* сөзүн тексттин семантикалык борборуна, *жер* сөзүн жакынкы жакабелине, ал эми *Кремль, кызыл аянт, жол* ж.б. лексемаларды алыскы жакабелине коштук.

3.5. Элдик оозеки чыгармачылыкта «Жай» концептинин берилиши. “Жай” концептинин номинанттары жомокторду уюштурууда активдүү катышат. Кыргыз эл жомокторунун арасынан биз “Ур токмок” чыгармасын анализдөөгө алмакчыбыз (Б. Сабыр уулу, 2008). Анткени бул жомокто биз кайрылып жаткан концепттин *жайыл* репрезентативи *дасторкон* субстантивине карата аныктоочтук функцияда катышат. *Жайыл, дасторкон* айтымы аркылуу автор жомокто өзүнөн өзү кыймылга келип, бетин түркүн даамдарга толтуруу сыяктуу сыйкырдуулук касиетке ээ буюмду сүрөттөйт. Аны

абышкага карга досу белек кылат, бирок үйүнө келе жатып жолдо абышка аны жатакчыларга алдырып коет. Кийинчерээк дасторконун ур токмоктун жардамында кайра алат. Чыгарманын сюжети “Бирөөнүн буюму бирөөгө жукпайт, насип кылбайт”, “Туура эмес жасаган иштерин, бир күн башыңа муш болот”, “Эмгек менен табылбаган байлык, олжо тез жоголот” ж.б. когнитемалардан турат. Жомокто *абышка-кемпир*, алар менен дос болгон *Каргабай* (зооним функциясындагы антропоним, ал субъекттик да, объекттик да кызматтарды аткарат), *жатакчылар*, ал эми объекттин ролунда *карга*, *чебич*, *жайыл дасторкон*, *чанач* жана *ур токмок* келтирилет. Чыгармада кейиптештирүү адабий-стилистикалык ыкмасы колдонулуп, объект түрүндөгү түшүнүккө жан кирип, анын кыймыл-аракети субъектке карата шилтенет. Текст 567 сөздөн турат. Мында *жай* уңгу этишинин формалары 13 жолу колдонулуп, жалпы көлөмдүн 2,29 пайызын түзөт. Жомокто “Жай” концептинин башка номинанттары да кезигет.

3.6. Көркөм чыгармадагы “Жай” концептинчагылдыруучу сөздөрдүн статистикасы. «Жай» концептинин көркөм чыгармадагы санына саресеп салыш үчүн К. Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы” романынын биринчи китебин гана алдык. Анткени ал өзү эле 353 беттен турат. Эмгекте жайга тиешелүү лексемалар ар кандай функцияларды аткарат: объекттик (163 жолу), субъекттик (262 жолу), аныктоочтук (48), предикаттык (216) ж.б. Айрым учурда субстантив (247) катары берилсе, башка учурда этиш (205), адъектив (82), адвербиалдык бирдик (58 жолу) функциясында келет. Аларды бирден иргеп алып, эсебин аныктадык. Бирдиктерди тандоодо, алардын жай түшүнүгүнө карата түз жана кыйыр алакасы, туунду мамилеси жана мейкиндик маанилери эске алынды. Чыгарманын биринчи бөлүгүндө *жер* сөзү 314 жолу, *орун/орду* (дериваттары: *орунтуктоо*, *орундуу*) сөзү 68 жолу, *жай* – 39, *жай* (*мезгил*) – 27, *жай* (*тынч*, *жайынча*) – 12, *жайылуу* – 8, *жерге/жердөө/жергиликтүү* – 4, *жайма* – 1 ж.б., баары 1034 жолу колдонулган. Мында *жер* сөзү “Жай” концептинин борборун түзөт.

3.7. “Көчмөндөр кагылышы” романынын негизинде аныкталган когнитивдик белгилер. Адабий чыгармадагы “Жай” концептинин белгилерин, вербалдашуу өзгөчөлүктөрүн аныктоо үчүн К. Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы” романынын биринчи китебинин тексттиндеги мисалдарга кайрылдык. Чыгармадан тандалып алынган 403 мисал изилденүүчү материалдын жалпы көлөмүн түздү. Топтолгон фактылык материалды анализдөө аталган концепттин бир нече белгилерин: антропоморфтук, мейкиндик, материалдык, зооморфтук, абстракттуу, темпоралдык, квалитативдик ж.б. табууга мүмкүнчүлүк жаратты. Бирок биз бул жерде *жай* сөзүнүн семантикасындагы **антропоморфтук белгилерди** репрезентациялоого гана бир аз токтололу. Концепттин антропоморфтук белгилеринин алкагында соматикалык (дене мүчөлөрү менен байланыштуу) белгилер кошо каралат. **Алакан.** Мунун кыймыл-аракетин *жай* сөзүнүн этиштик дериваты туюнтат: *Жетине албаган Тагай бий тура калып алаканжайып батасын берген* (8-б.). **Сакал.** Бул дене мүчөсүнүн аты да текстте объект болуп калган, мурункудай эле чакчыл этишке жалгашып колдонулган: *Карыялар сакалжайкап, дөбөгө отуруп, жаштары найза уруп, кылыч шилтеп, өнөр өөрчүткөндө* (14-15-бб.). **Адам** (каармандар) - *жай адам кейиптенип, короодогу койду аралайт да,*

шып жазгырып, жок болот ж.б. Мында когнитивдик белги аныктоочтук функцияда келди.

3.8. Ассоциативдик эксперименттин натыйжалары. “Жай” концептинин семантикасын тил ээлеринин аң-сезиминдеги түшүнүктөрдүн негизинде ачып берүү үчүн онлайн түрдө ассоциативдик эксперимент жүргүздүк. Ага 362 студент катышты. Алардын орточо жашы 19-21 болду. Студенттерге төмөнкү суроолорго жоопторду жазуу сунушталды:

- 1) Жай дегенде эмнени түшүнөсүз? Анын кандай түрлөрү бар?
- 2) Көп маанилүү делинген *жай* сөзүнүн кайсы маанилери актуалдуу? Анын кандай синонимдерин билесиз?
- 3) Сиздин оюнузча, жайдын кандай сапаттары болот (оң жана терс сапаттарына басым жасоого болот)?
- 4) *Жай* сөзү катышкан кандай учкул сөздөр, макал-лакаптар, фразеологизмдер, табышмактар, миф ж.б. сизге белгилүү?
- 5) Каалаган сүйлөмүңүздү, ой толгооңузду жазып калтырыңыз, албетте жай туурасында болсун (эркин микрофон). Жалпысынан 3000ге жакын реакция алынды. Алардын толугураак тизмеси тиркемеде берилет. Анда белгиленгендей, ассоциативдик алкактын борборун: *орун/жай* (мейкиндик) – **218**; *акырын/шаппай* – **204**; *жаюу* – **198** ж.б., ал эми жакынкы перифериясын: *жай мезгили* (эс алуу/каникул/эмгек өргүү ж.б.) – **179**; *турак жай/үй* – 150; *көр/мүрзө* – 149; *аптап/бышыкчылык* – 145..., алыскы катмарларын: *кургакчыл* – 105; *саякат* – 99; *таркатуу* – 72; *Ысык-Көл* – 29; *чиркей* – 7 ж.б. орточо жана азыраак жыштыктагы реакциялар ээледі.

КОРУТУНДУ

“Жай” концептинин когнитивдик-тилдик, лингвوماданий өңүттө изилдеп, төмөнкүдөй **натыйжаларга** ээ болдук:

- 1) концепт парадигматикалык жактан гана уюшулбастан, жалпы да, спецификалык да белгилерге ээ болуп, когнитивдик-семантикалык, менталдык бирдиктердин тобунан турары аныкталды. Ал бир нече түзүмдөрдү: фрейм, схема, сценарий, когнитема, пропозиция, түшүнүк ж.б. камтышы, алардын арасынан когнитема жемиштүү экендиги байкалды;
- 2) “Жай” концепттин ар кандай позициялардан жана көз караштардан изилдөөнү талап кылган көп катмарлуу, полиаспекттүү жана көп компоненттүү менталдык-тилдик түзүм катары аныкталды. Анын курамындагы лексикографиялык, деривациялык, этимологиялык, синтаксистик ж.б. катмарлар каралып чыкты;
- 3) сөздүктөрдөгү *жай* лексемасына карата сунушталган чечмелөөлөр «Жай» концептинин мазмунунда түшүнүктүк, образдык жана аксиологиялык белгилер жана 30 микроалкак жашай тургандыгын көрсөттү;
- 4) байыркы кытай тилиндеги *zhèr* жана анын *zhài/zhè/zhāi/zài* трансформаларынын негизинде кыргызча *жер/жай* сөздөрү келип чыккандыгы фактылык материалдын негизинде далилденди;

5) «Жай» концептинин кыргыз этносунун эс тутумундагы, менталдык чөйрөсүндөгү орду, турпатталыш, салааларга ажыроо жолдору когнитивдик-тилдик дүйнө сүрөтүн пайда кылуудагы үлүшү айкындалды. Ага тиешелүү лексикалык каражаттар биринчи жолу өзүнчө подсистема иретинде каралып, класстарга ажыратылып, өзгөчө бир парадигманы уюштурушу ачыкталды;

6) ассоциативдик эксперименттин негизинде тил ээлеринин *жай* сөзүн кабылдоосун анализдөөдө анын локативдик маанисине караганда мезгилди туюндурган темпоралдык семасы актуалдуу экендиги анык болду;

7) концепттин сөздүктөрдөгү 30 интерпретациясы, 205 фразеологизмдин курамындагы 19 микроконцепти, 31 ар кыл тематикадагы белгилери, 793 провербиалдык бирдиктердин негизинде келип чыккан 58 когнитемасы аныкталып, алардын колдонулуш өзгөчөлүктөрү, жалпылык жана айырмачылыктары мүнөздөөгө ээ болду;

8) 389 макал-лакапта *жер* сөзү, 257 провербиалдык бирдикте *жай* лексемасы жана анын дериваттары, ал эми калган 147 паремияда *орун, үй, мекен* ж.б. локативдүүлүктү чагылдыруучу лексика катышышы көрсөтүлдү;

9) 138 макал-лакапта *жай* сөзү субстантивдик, 45 – предикаттык, 31 – адъективдик жана 24 бирдикте адвербиалдык мааниде келет.

10) акындардын поэзиясындагы, эстрадалык ырдагы жана элдик оозеки чыгармадагы «Жай» концептинин текст уюштуруу дарамети каралып чыкты;

11) “Жай” концептинин элдик оозеки чыгармачылыктагы орду аныкталып, көркөм адабий каражаттар аркылуу берилүү өзгөчөлүгү каралды.

Фактылык материалдарды, идеяларды жана изилдөөчүлөрдүн гипотезаларын анализдөө, талкуулоо жана жалпылоо төмөнкү **тыянактарды** жасоого жол берди.

Биздин иш полипарадигмалык типтеги изилдөөлөргө таандык. Ал когнитивдик тил илими, лингвистика, лингвистикалык концептология, лингвопаремиология ж.б. жакын илимдердин идеяларына жана жетишкендиктерине таянылат. Алардын алкагында “Жай” концепти түрдүүчө объективдештирилет. Бул концепттин репрезентативдери лексика-грамматикалык жана провербиалдык бирдиктерде чагылдырылат.

Когнитивдик лингвистика – адамдын аңдап-туюусун, эске тутуусун, дүйнө таанымын, акыл-эсин, ой жүгүртүүсүн ж.б. тил аркылуу изилдөөчү илим. Концепт анын негизги категориясы болот. Концепт – бул биз эс тутумдун жана ой жүгүртүүнүн адамдын, адамдардын тобунун жана бүтүндөй коомдун таанып-билүү ишмердүүлүгүндө пайда болуучу дискреттүү, көлөмдүү жана көп катмарлуу бирдик. Ал элдердин бирин-бири түшүнүүсүн камсыздап, алардын ойлоо-кептик кодунун базасын түзөт, чагылдырылуучу предметтер жана кубулуштар жөнүндөгү комплекстүү-энциклопедиялык маалыматты алып жүрөт, этностун когнитивдик-тилдик дүйнө сүрөтүнүн элементи катары берилет жана ар түрдүү тилдик жана тилдик эмес каражаттар аркылуу ишке ашырылат. Ал, эң башкысы, сөздөрдө, сөз айкаштарында, фразеологизмдерде, макал-лакаптарда, санаат сөздөрдө, тексттерде ж.б. объекттештирилип, тилде материалдашат.

Дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтүндөгү «Жай» концептин репрезентациялоочу сөз айкаштарды когнитивдик жактан анализдөө алардын курамында үч топтогу: субстантивдик, предикаттык жана адвербиалдык микроконцепттерди бөлүп көрсөтүүгө жол берди.

«Жай» концептин чагылдыруучу когнитемалар провербиалдык бирдиктерди, тагыраагы макал-лакаптарды анализдөөнүн негизинде калыптанат. Аларды жалпы маанилерине, көрсөткүчтөрүнө карата түрдүү топторго бөлүштүрүүгө жана алардын арасында борбордук жана жакабелдик катмарларды, семантика-стилистикалык белгилерди (предметтик, образдык жана аксиологиялык) оңой эле аныктоого мүмкүн.

Жай провербиалдык бирдиктерде жалпысынан зарыл, маанилүү, көп аспекттүү, универсалдык категория катары мүнөздөлөт. Ал камтылган провербиалдык каражаттардын тутумунда инварианттык жана варианттык, эксплициттик жана имплициттик, ядролук жана перифериялык, гипонимдик жана гиперонимдик, синонимдик жана антонимдик, жалпы жана конкреттүү ж.б. дихотомиялык, семантикалык феномендер, көп сандагы эпитеттер, метафора, метонимия, гипербола, салыштыруу ж.б. стилистикалык фигуралар, этностук дүйнө көрүм, лингвоэтномаданий маалыматтар кезигет. Провербиалдык бирдиктердин ички алакаларын схема-модель-формула түрүндө да көрсөтүү ыңгайлуу.

Изилдөөбүздүн натыйжалары «Жай» концептинин кыргыз лингвомаданиятындагы базалык корпусун түзөт. Концепттин экспоненттерин эки тилдеги булактардын негизинде кароо изилдөөнүн перспективасын түзөт.

Диссертация боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. 1.Эсенова, Н. М. Номинанты концепта «Жай» в сказке «Ур токмок» [Текст] / Б. Е. Дарбанов, Н. М. Эсенова // Устойчивое развитие: язык, межкультураная коммуникация и цифровые технологии: XXV Междунар. науч.-метод. конф. 27 мая 2022 г. – Алматы, 2022. – С. 348-352. – Режим доступа: <https://www.kaznu.kz>. – Загл. с экрана.

2. Эсенова, Н. М. Жер, Жай сөздөрүнүн теги тууралуу [Текст] / Н. М. Эсенова // Наука. Образование. Техника. – Ош, 2022. – № 2 – С.13-134. – Режим доступа: www.not.kg. – Загл. с экрана.

3. Эсенова, Н. М. Особенности антропологической лексики кыргызского языка концепта «Адам» [Текст] / Б. Е. Дарбанов, М. Е. Дарбанов, Н. М. Эсенова // Науч. аспект. – Самара, 2019. – Т. 3, вып. 4. – С. 296 – 303. – Режим доступа: <http://na-journal.ru>. – Загл. с экрана.

4. Эсенова, Н. М. Когнитивно-лингвистический аспект языковых единиц, связанных со словом «Человек» [Текст] / Б. Е. Дарбанов, М. Е. Дарбанов, Н. М. Эсенова // Науч. аспект. – Самара, 2019. – Т. 3, вып. 4. – С. 303-309. – Режим доступа: <http://na-journal.ru>. – Загл. с экрана.

5. Эсенова, Н. М. Некоторые особенности философских понятий концепта «Адам» (Человек) [Текст] / Б. Е. Дарбанов, М. Е. Дарбанов, Н. М. Эсенова // Философия социал. коммуникаций. – 2019. – № 3 (48). – С. 72-73. – Режим доступа: <http://dxpiyefubm.eliv-group.ru/imgt?>. – Загл. с экрана.

6. Эсенова, Н. М. Социально-исторические и биологические аспекты концепта «Адам» (человека) [Текст] / Б. Е. Дарбанов, М. Е. Дарбанов, Н. М. Эсенова // Изв. Нац. АН Кырг. Респ. – 2018. – № 3. – С. 167-170. – Режим доступа: <http://ilim.naskr.kg>. – Загл. с экрана.

7. Эсенова, Н. М. Мифологический аспект концепта «Адам» («Человек») [Текст] / М. Е. Дарбанов, Б. Е. Дарбанов, Н. М. Эсенова // Изв. Нац. АН Кырг. Респ. – 2018. – № 3. – С. 69-72. – Режим доступа: <http://ilim.naskr.kg>. – Загл. с экрана.

8. Эсенова, Н. М. "Word-formation opportunities of the concept "Adam" (Person)". Словообразовательные возможности концепта «Адам» (Человек) [Текст] / М. Е. Дарбанов, Б. Е. Дарбанов, Н. М. Эсенова // ASIA LIFE SCIENCES The Asian International Journal of Life Sciences Beyond Excellence с SUPPLEMENT. – 2019. – Vol. 21(1), DECEMBER 13. – С. 303-306. – Режим доступа: Website-<http://emtpub.com/journals/ALS>. – Загл. с экрана.

9. Эсенова, Н. М. “Жай” концептинин номинанттарынын, ага тиешелүү лексиканын жалпы түзүмү жана түрлөрү [Текст] / Н. М. Эсенова, Б. Е. Дарбанов, М. М. Акбуюков // Актуальные научные исследования в современном мире. – Переяслав, 2022. – Вып. 5 (85), ч. 5. – С. 170-174. – Режим доступа: <http://iscience.in.ua>. – Загл. с экрана.

10. Эсенова, Н. М. Предикативдик фразеологизмдердеги микроконцепттер [Текст] / Б. Е. Дарбанов, Н. М. Эсенова // POLISH SCIENCE JOURNAL. – Warsaw, 2022. – ISSUE 6(51). – P. 92-96. – Режим доступа: <https://sciencecentrum.pl>. – Загл. с экрана.

11. Эсенова, Н. М. Когнитивдик лингвистика жана анын негизги багыттары [Текст] / Б. Е. Дарбанов, Н. М. Эсенова, М. М. Акбуюков // POLISH SCIENCE JOURNAL. – Warsaw, 2022. – SSUE 8 (53). – С. 24-29. – Режим доступа: <https://sciencecentrum.pl>. – Загл. с экрана.

Эсенова Нуска Маматкуловнанын “Кыргыз лингвомаданиятындагы “Жай” концептинин экспоненттери” аттуу темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филологиялык илимдердин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык эмгегинин

резюмеси

Негизги сөздөр: лингвомаданият таануу, когнитивдик лингвистика, лингвоконцептология, концепт, концептосфера, “Жай” концепти, когнитема, провербиалдык бирдиктер, номинант, концептуалдык талаа, ядро, периферия.

Изилдөөнүн объектиси – кыргыз тилиндеги “Жай” концептинин номинанттары, алардын типтери, түрлөрү, катмарлары жана буларды камтыган провербиалдык фонд.

Изилдөөнүн предмети – кыргыз дүйнө сүрөтүндөгү жай маанисин камтыган тилдик бирдиктер жана паремиялык каражаттар.

Изилдөөнүн методдору: Эмгек когнитивдик лингвистиканын, лингвомаданият таануунун, лингвоконцептологиянын, жалпы тил илиминин методологиялык базасына таянылат. Иште методдордун үч тобу колдонулат – эмпирикалык, теориялык жана когнитивдик-тилдик. Негизги натыйжалар анализ (талдоо), синтез, системалык метод, жалпылоо, салыштыруу, тектештирүү, моделдештирүү, аналогия, формалдаштыруу ж.б. методдордун жардамында алынды.

Иштеги жаңы натыйжалар: 1) “Жай” концепти изилдөө үчүн тандалып, анын маңызын ачууда когнитивдик категориялар, методдор жана принциптер колдонулду; 2) алгачкы жолу бир иштин алкагында жай локативдүүлүк идеясын имплициттик (кыйытып), эксплициттик (ачык, түз) түрдө камтыган кыргыз тилинин лексикалык бирдиктери, макал-лакаптары, фразеологизмдери топтолуп, системага салынып, иликтенип чыкты; 3) эмгекте “Жай” концептин репрезентациялоочу тилдик каражаттар лингвистикалык жактан комплекстүү анализденди; 4) “Жай” концептиндеги мазмун түшүнүк, когнитема, схема, символ ж.б. когнитивдик категориялардын жардамында жиктелип сыпатталды; 5) “Жай” концепти биринчи жолу дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүнүн фрагменти катары изилденди; 6) микроталааларды түзүү “Жай” концептинин талаа моделин жана *жай* сөзүнүн семантикалык салааларын белгилөөнүн алгачкы кадамы болду; 7) “Жай” концептинин жана *жай* сөзүнүн семантикалык талаасынын борбордук лексемалары катары *мезгил, жер, орун, турак* ж.б. сөздөрү алынды, ал эми бул талаанын жакабелине “мекен”, “абал”, “мүрзө”, “төшөк” ж.б. түшүнүктөрдүн кириши такталды.

Иштин натыйжаларынын колдонуу чөйрөсү: иштин идеяларын жана негизги жоболорун когнитивдик лингвистика, кыргыз тилинин лексикологиясы, паремиологиясы жана фразеологиясы боюнча лекцияларды окууда, кыргыз семасиологиясы жана когнитивдик лингвистикасы боюнча атайын курстарды өтүүдө, ошондой эле иштин натыйжаларын жогоруда аталган багыттар боюнча изилдөө иштерин жүргүзүүдө колдонууга болот.

Резюме

диссертации Эсеновой Нуски Маматкуловны на тему «Экспоненты концепта «Жай» в кыргызской лингвокультуре» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - кыргызский язык.

Ключевые слова: лингвокультурология, когнитивная лингвистика, лингвоконцептология, концепт, концептосфера, концепт «Жай», когнитема, провербиальные единицы, номинант, концептуальное поле, ядро, периферия.

Объектом исследования являются номинанты концепта «Жай» кыргызского языка, их типы, виды, пласты, содержащие их провербиальный фонд.

Предметом исследования являются языковые единицы и паремические средства, содержащие семантику «жай» в кыргызской картине мира.

Методы исследования: Методологической базой работы служат когнитивная лингвистика, лингвокультурология, лингвоконцептология, общее языкознание. В работе используются три группы методов - эмпирические, теоретические и когнитивно-лингвистические. Основные результаты получены с помощью анализа, синтеза, системного метода, обобщения, сравнения, моделирования, аналогии, формализации и других не менее важных методов.

Новые результаты в работе: 1) для исследования был выбран концепт «Жай», для раскрытия его сущности использованы когнитивные категории, методы и принципы; 2) впервые собраны, систематизированы и исследованы лексические единицы, пословицы и фразеологические единицы кыргызского языка, содержащие идею локативности в имплицитной (скрытой) и эксплицитной (открытой, прямой) форме; 3) в работе всесторонне проанализированы языковые средства с лингвистического аспекта, репрезентирующие концепт «Жай»; 4) содержание понятия «Жай/Место» включает понятие, когнитему, схему, символ и др., классифицируются и описываются с использованием когнитивных категорий; 5) впервые изучен концепт «Жай» как фрагмент концептуальной картины мира, выявлена специфика его объективации в кыргызском языке; 6) создание микрополей явилось первым шагом в установлении полевой модели концепта «Жай» и семантических полей слова «жай»; 7) в качестве ядерных лексем семантического поля концепта «Жай» и слова «жай» были взяты слова *мезгил, жер, орун, турак* (время, земля, дом) а в периферию этого поля входят понятия «мекен», «абал», «мүрзө», «төшөк» ("родина", "состояние", "могила", "постель") и др.

Область применения результатов работы: идеи и основные положения исследования могут быть использованы в качестве теоретических материалов на лекционных курсах по когнитивной лингвистике, лексикологии, паремиологии и фразеологии кыргызского языка, а также в проведении спецкурсов по кыргызской семасиологии и когнитивной лингвистике. Помимо этого результаты работы могут найти свое применение в исследованиях по названным выше направлениям.

Resume

of the dissertation Esenova Nуска Mamatkulovna on the theme “Exponents of the concept “Place (Zhai)” in the Kyrgyz linguoculture” on the specialty 10.02.01 – Kyrgyz language. The dissertation is submitted for the degree of candidate of philology

Key words: linguoculturology, cognitive linguistics, linguoconceptology, concept, conceptosphere, concept “Place (Zhai)”, cognitheme, proverbial units, nominee, conceptual field, core, periphery.

The object of the research is nominees of the concept “Place (Zhai)” in the Kyrgyz language, their types, sorts, layers and the proverbial fund which includes them.

The subject of the research linguistic units and paremic means containing place meaning in the picture of the Kyrgyz world.

Research methods: The work are based on the methodological foundations of cognitive linguistics, linguoculturology, linguoconceptology, general linguistics. Three groups of methods are used in the work – empirical, theoretical and cognitive-linguistic. The main results have been obtained using such methods as analysis, synthesis, system method, generalization, comparison, harmonization, modeling, analogy, formalization etc.

The innovation of obtained results: 1) the concept “Place (Zhai)” has been chosen for research, cognitive categories, methods and principles have been used in revealing its essence; 2) for the first time in the framework of one work, lexical units, proverbs and idioms of the Kyrgyz language, including the idea of locality in an implicit and explicit ways have been collected, systematized and studied; 3) the language sources, representing the concept “Place (Zhai)” from the point of linguistic view have been comprehensively analyzed; 4) notion, cognitheme, scheme, symbol etc which are in content of the concept “Place (Zhai)” have been classified and described; 5) the concept “Place (Zhai)” for the first time has been studied as a fragment of the conceptual picture of the world, the specifics of its objectification in the national language of the Kyrgyz people have been revealed; 6) The creation of microfields was the first step in establishing the field model of the concept “Place (Zhai)” and the semantic basis of the word *place*; 7) as the central lexemes of the semantic fields of the concept “Place (Zhai)” and word *place* have been accepted the words *season*, *area*, *place*, *housing* etc. and has been clarified that “Homeland”, “state”, “grave”, “bed” and other notions belong to the periphery of this field.

Spheres where the results can be applied: the ideas and main provisions of the work can be used in giving lectures on cognitive linguistics, lexicology, paremiology and phraseology of the Kyrgyz language, conducting special courses, making a research on Kyrgyz semasiology and cognitive linguistics.